

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І
ПРАВОНАВСТВА**

Випуск 11

КОЖУХАР О.І.,
доцент, кандидат
історичних наук

УДК 327.7:061.1ЄС

ІНТЕГРАЦІЯ ЧЕХІЇ ТА СЛОВАЧЧИНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

У статті аналізуються основні аспекти, проблеми та етапи європейської інтеграції Чеської Республіки і Словацької Республіки.

Ключові слова: європейська інтеграція, Угода про асоціацію, реалізація, стратегія, Чеська Республіка, Словацька Республіка.

В статье анализируются основные аспекты, проблемы и этапы европейской интеграции Чешской Республики и Словацкой Республики.

Ключевые слова: европейская интеграция, Договор об ассоциации, реализация, стратегия, Чешская Республика, Словацкая Республика.

The main aspects, problems and stages of the European integration of the Czech Republic and Slovak Republic are analyzed in the given article.

Keywords: European integration, the Association Agreement, realization, strategy, Czech Republic, Sloven Republic.

На рубежі 80-90-х років ХХ ст. в регіоні Центрально-Східної Європи відбулися кардинальні зміни, які призвели до падіння комуністичних режимів, розпаду біполярного світу і виходу на міжнародну арену нових демократичних держав. Внаслідок цього активізувалися інтеграційні процеси, які відбуваються в різних регіонах світу і охоплюють різні сфери відносин між державами.

Європейська інтеграція, започаткована як економічна, поступово набрала політичного, соціального і культурного виміру. Починаючи від підписання Маастрихтського договору 7 лютого 1992 р. про створення Європейського Союзу, інтеграція отримала політико-правове втілення в єдиному правовому полі з наднаціональними інституціями та спільним ринком, економічним і валютним союзом, спільною політикою в основних сферах суспільного життя.

Стабільність і безпека в Європі у XXI ст. значною мірою залежить від успішної інтеграції постсоціалістичних країн Центрально-Східної Європи, які провели політичні та соціально-економічні трансформації і стали повноправними членами Європейського Союзу.

Чеська Республіка і Словацька Республіка, бажаючи відновити демократію політичні, соціально-економічні та господарські традиції міжвоєнного періоду, взяли курс на євроінтеграцію і поступово досягли помітних успіхів.

Вивчення практичного досвіду інтеграції до ЄС наших найближчих західних сусідів і стратегічних партнерів - Чехії і Словаччини являється досить актуальним і корисним для України, яка планує підписати договір про асоціацію з Європейськими Союзом.

Українські вчені досить плідно досліджують проблеми євроінтеграції Чехії та Словаччини. В такому ракурсі опубліковано роботи В.Андрейко, Т.Ф. Герасимчук, Б.Гудими, М. Галагана, Л. Кіцили, Є.Б. Кіш, О. Поведи та ін. Натомість порівняльного аналізу важливих і проблемних питань інтеграції Чеської Республіки і Словацької Республіки до ЄС не приділено належної уваги.

Метою даної статті є порівняльний аналіз реалізації процесу інтеграції Чехії і Словаччини до Європейського Союзу.

Чехословаччина та Європейське Співтовариство ще 1978 р. уклали так звану обмежену угоду про торгівлю металургійною продукцією у рамках Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ), а у 1982 р. – двосторонню угоду з текстильної промисловості. Згодом (у 1988 р.) були укладена 4-річна угода з торгівлі промисловими товарами, яка вступила в дію у квітні 1989 р. [6, с.13].

Зацікавленість Чехословаччини та її громадян у членстві в Європейських співтовариствах висловлена в одному з лозунгів Оксамитової революції 1989р., а саме- «Повернення до Європи».

Після листопадової «оксамитової революції» 1989 р. в Чехословаччині до влади прийшли демократичні сили. Президентом Чехо-Словацької Федеративної Республіки було обрано відомого дисидента Вацлава Гавела. На парламентських виборах перемогу здобули «Громадянський форум» та «Громадськість

проти насилля». Керівництво ЧСФР з самого початку поставило завдання у зовнішньополітичній сфері – вступ до ЄС. При цьому зважали на те, що членство в ЄС забезпечить гарантії демократичного розвитку країни, посилить її міжнародні позиції, буде стимулювати економічне зростання і зміцнить позиції на міжнародній арені.

У грудні 1990 р. Чехословаччина розпочинає з ЄС переговори з укладення угоди про приєднання (асоціацію). Європейська угода між Чехо-Словацькою Федеративною Республікою в ЄС була укладена 16 грудня 1991 р. Для швидкої реалізації економічної частини домовленостей 1 березня 1992 р. була підписана спеціальна Тимчасова угода, через реалізацію якої і почався процес формування режиму вільної торгівлі між Чехо-Словаччиною та ЄС, розрахований на 10-річний перехідний період [1, с. 58].

Навесні 1991 р. після підписання основних договорів, Чехо-Словаччина стала членом Ради Європи й вступила в Міжнародний валютний фонд. У 1991-1992рр. Чехо-Словаччина уклала декілька важливих угод про взаєморозуміння, співпрацю та добросусідство, зокрема з Францією, Італією, Іспанією, Польщею, Німеччиною [6, с.11-12]. Але чеським і словацьким політикам так і не вдалося знайти таку форму федеративного співіснування двох братніх слов'янських народів, яка б у повній мірі задовольняла національні прагнення і чехів, і словаків, а також одночасно – це саме головне – була б функціональною.

В результаті переговорів в липні 1992 р. чеські і словацькі лідери вирішили, що ЧСФР буде поділена на дві суверенні держави – Чеську Республіку (ЧР) і Словацьку Республіку (СР).

31 грудня 1992 р. опівночі Чехословаччина припинила своє існування і з 1 січня 1993 р. всі її повноваження перейшли до Чеської Республіки і Словацької Республіки.

Поділ ЧСФР на дві суверені держави було здійснено на основі досягнутих домовленостей і політичного договору без будь-якого тиску. Ці факти значно вплинули на позитивне сприйняття ЧР і СР іншими європейськими країнами та міжнародними організаціями і впливали на процес їх інтеграції до ЄС.

Чеська і Словацька Республіки постали перед західним співтовариством як держави зрілі і розвинуті, готові йти на ком-

промиси і угоди, здатні вирішувати будь-які проблеми шляхом переговорів. Все, це без сумніву, було великим плюсом в процесі інтеграції обох країн до ЄС.

Європейський Союз, незважаючи на те, що прийняття нових членів є досить складним і довготривалим процесом, не відкидає нових претендентів. Більше того, в червні 1993 р. на засідання Європейської ради у Копенгагені були схвалені критерії, яким мають відповідати країни-кандидати на вступ до Європейського Союзу (Копенгагенські критерії). Вони включають в себе:

- стабільність інститутів, що гарантують демократію, верховенство права, повагу до прав людини, повагу і захист національних меншин (політичні критерії);

- наявність дієвої ринкової економіки і здатність витримувати конкурентний тиск і дію ринкових сил у межах ЄС (економічні критерії);

- здатність узяти на себе зобов'язання, що впливають з членства в ЄС, включаючи суворе дотримання цілей політичного, економічного, валютного союзу (інші критерії);

- існування юридичних та адміністративних структур, які б сприяли прийняттю і запровадженню європейського права [8].

Ці критерії в цілому відповідають тим реформам, які потрібно провести, щоб здійснити перехід від планової до ринкової економіки і від однопартійної тоталітарної держави до демократичної. Копенгагенські критерії означали, що кожна країна матиме можливість вступати до ЄС, як тільки буде спроможна взяти на себе усі зобов'язання (економічні та політичні умови), матиме достатній адміністративний та судовий потенціал для впровадження європейського законодавства. Необхідно зазначити, що вищевказані критерії для будь-яких країн-кандидатів дійсні і до сьогодні.

Для кожної з країн-претендентів Рада ЄС на основі детального вивчення ситуації, крім загальних умов, розробила індивідуальний план приєднання з окресленням пріоритетів, конкретних дій і термінів їх виконання. Так, в програму підготовки до членства в ЄС для Чеської Республіки було включено 90 завдань, а для Словацької Республіки – 98 [5, с.24].

Після рішень Копенгагенського саміту постсоціалістичні країни ЦСЄ змогли подати офіційні заяви про асоціацію з ЄС.

4 жовтня 1993 р. була підписана Угода про асоціацію між ЄС та Словацькою Республікою і Угода про асоціацію між ЄС та Чеською Республікою. Ці Угоди набрали чинності з 1 лютого 1995 р. [11].

У грудні 1994 р. Європейська Рада затвердила “Стратегію попереднього вступу для держав Центральної і Східної Європи”, які базувалися на 4 основних елементах: Європейських угодах; багатосторонньому структурному діалозі; підготовці країн ЦСЄ до інтеграції в єдиний внутрішній ринок; допомога ЄС країнам – претендентам в межах спеціальних програм до інтеграції у єдиний внутрішній ринок ЄС; фінансова допомога країнам ЦСЄ [3, с.17; 6, с.13].

Європейські угоди стали новими формами договірних відносин і включали положення про політичний діалог, вільний рух товарів, переміщення людей, послуг та капіталів, економічне, фінансове і культурне співробітництво. З підписанням Європейських угод, набуттям Чеською Республікою і Словацькою Республікою статусу асоційованих членів і прийняттям «копенгагенських критеріїв» членства було започатковано процес приєднання Чехії і Словаччини до ЄС.

Процес інтеграції Чеською та Словацькою Республік до ЄС можна умовно поділити на кілька етапів:

1 етап – 1993-1997 рр. – характеризується певною нестабільністю державних інститутів обох країн;

-нерозвиненістю партійних систем, економічною кризою і протиріччям у внутрішньополітичному житті суспільства, відсутність цілеспрямованої зовнішньої і внутрішньої політики щодо підготовки до вступу до ЄС.

2 етап – 1998 р. – це період кардинальних змін, активізації зовнішньополітичної діяльності і характеризується поетапним реформуванням окремих інституцій; зміною законодавства про партії, вдалим залученням значної кількості іноземних інвестицій; активною і конструктивною співпрацею керівництва ЧР і СР з представниками Європейській комісії та країнами – членами ЄС; активною бурхливою дипломатичною діяльністю.

3 етап – 1999-2004 рр. – участь у передвступних програмах ЄС і він характеризується успіхами у проведенні інституційних реформ згідно з норм і стандартів ЄС і ефективним фун-

кціонуванням партійних систем Чехії і Словаччини; створенням і успішним функціонуванням дієвої, конкурентноспроможної ринкової економіки; виконанням політичних критеріїв для вступу до ЄС; імплементацією вітчизняного законодавства відповідно до європейських норм, виконанням усіх критеріїв щодо вступу до ЄС.

Процес інтеграції Чехії і Словаччини до ЄС невіддільний від внутрішніх трансформаційних процесів, які проходили в контексті “повернення до Європи” і виконання країнами “копенгагенських критеріїв”. Перші кроки ЧР і СР з євроінтеграції показали, що їх керівництво мало обмежені знання стосовно цього процесу, і сподівалося досить легко і швидко вступити до ЄС. І чеські, і словацькі лідери намагаючись як найшвидше порвати з комуністичним минулим, приділяли увагу в основному політичному аспекту інтеграції і недооцінили складні інституціональні реалії ЄС, а також важливість секторальної інтеграції. Тобто, необхідно було виконувати умови ЄС відповідно до обумовленого плану дій і переговорному процесу. Крім того, у 1995р. ЄС підготував і затвердив програму підготовки країн ЦСЄ до вступу в ЄС – “Біла книга. Підготовка асоційованих країн Центральної і Східної Європи до інтеграції до внутрішнього ринку Європейського Союзу” [12].

Чехія та Словаччина повинні були прийняти однакові правові норми, виконати абсолютно однакові завдання. Але темпи, засоби вирішення цих завдань, їх глибина в Чеській Республіці та Словацькій Республіці значно відрізняються.

На початковому етапі свого суверенного існування ЧР досягла значних короточасних успіхів в реформуванні економіки, торгівлі, законодавства, але відставала в співробітництві з іншими країнами, що вступило в протиріччя з декларативними заявами Чеського уряду про активну участь в європейській інтеграції. Уряд, який очолював прем'єр-міністр З. Клаус, Громадська демократична партія не висловлювали особливої симпатії до ЄС і не схвалювали його політики розширення на Схід. Тільки 23 січня 1999 р. Чехія подала до ЄС заявку на членство в Європейському Союзі, тим самим акцентуючи своє критичне відношення до євроінтеграції. Крім того, просування економічних реформ ускладнилось рецесією, яка розпочалася в 1997 р., адаптація

правової бази до правового простору Євросоюзу проходила досить повільно. Тому чеській уряд здійснив ряд заходів для зближення з ЄС і виконанням поставлених перед ЧР умов.

У грудні 1997 р. Рада глав держав і урядів-членів ЄС в Люксембурзі прийняла політичне рішення про поетапне масштабне розширення Євросоюзу. При цьому було зазначено, що дотримання Копенгагенського політичного критерію є передумовою для початку переговорів про інтеграцію. Чехія була названа серед інших країн, які найближче підійшли до виконання копенгагенських критеріїв. В березні 1998 р. Європейська Рада визначила 5 країн (Чеська Республіка, Польща, Угорщина, Естонія), які увійшли до першої хвилі розширення ЄС, а Словаччина, Латвія, Литва, Румунія – до другої [7, с. 22].

30 березня 1998 р. представники Європейської комісії передали урядам усіх асоційованих країн, в т.ч. Чеської Республіки і Словацької Республіки, документ «Партнерство заради вступу», на основі якого повинні були розвиватися відносини між ЄС та цими країнами. В документі зазначалося, що підготовча стратегія країн-кандидатів має проводитися у більш посиленому режимі: необхідно визначити найважливіші цілі, об'єднати і направити в цьому напрямку всі форми підтримки та допомоги ЄС, окреслити основні короткотермінові і середньотермінові пріоритети. Програма партнерства ставала важливим інструментом виконання копенгагенських критеріїв та мобілізації всіх видів допомоги країнам-кандидатам в процесі підготовки до членства в ЄС [11].

Кожна країна-кандидат повинна була до кінця березня 1998 р. розробити Національну програму набуття членства в ЄС, яка містила план-графік з реформування законодавства, економіки, суспільної сфери та інших галузей, а в разі необхідності – визначені фінансові та адміністративні ресурси.

Кожного року Європейська Комісія публікувала свої звіти з відповідними висновками про досягнутий прогрес країн-кандидатів у процесі приєднання до ЄС, подавала аналіз проведених реформ. Це давало можливість на основі об'єктивного підходу порівняти і оцінити реальний прогрес країн на шляху до вступу в ЄС і прийняти рішення відносно просування країни в інтеграційному процесі.

Уряди Чехії та Словаччини розробили відповідні Національні програми підготовки країн до набуття членства в ЄС. Європейська Комісія досить критично оцінювала кроки ЧР і СР на шляху до Євросоюзу. Так, у своєму «Звіті щодо прогресу Чехії на шляху до приєднання» за 1998р. висловила глибоку стурбованості у зв'язку з економічним спадом в країні, незадовільним станом структурних реформ, незавершеністю процесів приватизації в господарській та банківській сферах, малопомітним поступом Чехії в питаннях гармонізацій народного господарства із загальноєвропейським [9].

В Словаччині також загальмувався процес реформування економіки, велика приватизація здійснювалася клановим шляхом в інтересах наближених до правлячих кіл словацьких олігархів, доступ іноземних інвесторів обмежувався, вводилися ізоляційні правила до режиму зовнішньоторгівельної діяльності тощо. Крім того, посилювався націоналістичний тиск на 600-тисячну угорську меншину в країні, що провокувало напругу в стосунках з Угорщиною.

Уряд В.Мечіара на міжнародній арені балансував між Сходом і Заходом, спекулював на протиріччях між Російською Федерацією і ЄС, внаслідок чого СР фактично опинилася у зовнішньополітичній ізоляції з боку західноєвропейських країн [12].

Чеська і словацька політичні еліти доклали значних зусиль для подолання негативних явищ, копенгагенських критеріїв. В 1998р. в Чехії і Словаччині відбулися парламентські вибори. Пріоритетне місце у передвиборчих програмах практично усіх політичних сил обох країн займали заходи щодо подальшого просування до ЄС. В Чехії в червні 1998 р. на виборах перемогли соціал-демократи, які кардинально переглянули всю стратегію реформ на шляху до ЄС. Новий уряд, який очолив М. Земан, визначив необхідність прискорення підготовки Чехії до вступу в ЄС як першочергового завдання і сконцентрував свої зусилля на виведенні країни з економічної кризи та інтенсифікації структурних реформ. Було здійснено поворот політики кредитних обмежень до політики кредитної експансії, підвищення бюджетних видатків, що сприяло покращенню економічного росту [9].

На початку 2000-х рр. Чехія досягла значних успіхів в адаптації національного законодавства до правової системи ЄС. Відповідно звіту Європейської Комісії за 2002р. країна завершила перехід до європейських норм у фінансовому секторі і мала досить високі показники інтеграції стосовно питань вільного пересування товарів, господарської конкуренції, стандартизації та сертифікації продукції і товарів, валютного та прикордонного регулювання тощо [10, с. 179].

Під час переговорного процесу Чеська республіка закликала ЄС надати перехідний період для лібералізації національного ринку енергоресурсів, введення вільного ринку землі та нерухомості, досягнення європейських екологічних стандартів, адаптації податкової системи до стандартів ЄС. Зі своєї сторони Євросоюз наполягав на тимчасовому обмеженні у сфері свободи пересування і працевлаштування чеських громадян в країнах ЄС. Кінець кінцем сторони прийняли компромісне рішення: Чехія отримала згоду ЄС на введення 7-річного мораторію на допуск нерезидентів на ринок сільськогосподарських земель, а за тимчасове обмеження свободи пересування і працевлаштування чеських громадян в ЄС – право на захист національного ринку праці від впливу робочої сили з Євросоюзу [10, с. 180].

Роки перед вступом до ЄС (2000-2003 рр.) Чехія поступово розвивалась і вдосконалювала власну економіку для успішної інтеграції в економіку Євросоюзу. У 2001р. майже 61,5% всього товарообігу ЧР припадало на країни ЄС. Постійно зростала частка чеського експорту в цей регіон, в структурі якого переважала високотехнологічна продукція та напівфабрикати. Одночасно зростали поставки з країн ЄС, передусім – це різні машини і транспортні засоби, засоби автоматики, що свідчать про технічне переоснащення та модернізацію чеської промисловості.

Отже, в результаті успішної роботи, проведення політичних і економічних реформ, імплементації законів Чеською Республікою були виконані всі вимоги Євросоюзу.

1998 р. був переломним і для Словаччини. В ході парламентських виборів перемогла об'єднана демократична коаліція, яка наприкінці року сформувала уряд на чолі з М. Дзуріндою. Він розпочав активну дипломатичну діяльність з метою добитися згоди ЄС на початок передвступних переговорів. В результаті

було створено спільну Робочу групу на високому рівні, яка зосередила свою діяльність на розробці, прийняттю і контролю усіх політичних, економічних і правових заходів, які Словацька Республіка повинна реалізувати для виконання копенгагенських критеріїв і пріоритетних завдань програми «Партнерство для вступу». Крім того, новий уряд розробив і прийняв 24 лютого 1999 р. «План інтенсифікації процесу інтеграції Словацької Республіки в Європейський Союз», в якому словацька сторона зобов'язалася прискорити політичні та економічні реформи, адаптацію правових норм до європейських стандартів, а також розвивати більш тісні взаємовідносини зі всіма країнами-членами Євросоюзу, а також Чеською Республікою та Угорщиною. СР ініціювала і координувала кроки з євроінтеграції з урядами Польщі, Чехії, Угорщини. Словаччина внаслідок активної дипломатії дістала підтримку провідних країн-членів ЄС, намагаючись вчасно, без висування додаткових умов, знаходячи компроміси, виконувати рішення і поради керівних органів Євросоюзу [6, с. 60-61; 11].

Як зазначалося у Регулярному докладі Європейської Комісії від 13 жовтня 1999 р., завдяки змінам з вересня 1998 р. ситуація у всіх галузях економіки значно покращилась. За рахунок вдалого масового залучення інвестицій вирішувалися проблеми економічного зростання. Була реформована система охорони здоров'я, введено елементи платної медицини, розгорнуто пенсійну реформу і запроваджено додаткове пенсійне страхування, за бюджетний рахунок оздоровлено банківську систему. Але Словаччина мала певні недоліки зі створенням дієвої і конкурентноспроможної ринкової економіки: призупинену купонну приватизацію з несплаченими населенню коштами, хитку банківсько-фінансову систему зі збанкрутілими банківськими і небанківськими установами, нерозвинену транспортну інфраструктуру, збитковий аграрний сектор, не переглянуті результати політичної приватизації попереднього періоду [12].

У грудні 1999 р. сесія Європейської Ради в Хельсінкі вирішила розпочати переговори про вступ Словацької Республіки до ЄС. Переговори з країнами т.зв. "другої групи" офіційно розпочалися 15 лютого 2000 р., на яких констатували, що СР уже в основному виконала політичні критерії для вступу, зробила сут-

теві кроки в області демократії, прав і свобод громадян, однак проблемними залишалися деякі питання економічної інтеграції [4, с. 551].

На цьому етапі (1999- 2003 рр.) словакам вдалося виконати практично всі поставлені завдання: підвищити рівень середньої зарплати, зменшити кількість безробітних та імплементувати своє законодавство до європейських норм. Було схвалено ряд законів, спрямованих на реформування та зміцнення інститутів громадянського суспільства, а також про політичні партії, вищу освіту тощо. Внаслідок прийняття “антидискримінаційного закону” словацькому суспільству було запропоноване нове розуміння прав людини – відповідно до європейських стандартів. Крім того, у Словаччині розробили і впровадили інституційну систему координації європейської інтеграції, яка дозволяє відповідним державним інституціям чітко виконувати всі необхідні функції та завдання. На думку деяких дослідників, в Україні існують проблеми, пов’язані з тим, що більшість аспектів політики інтеграції координують різні міністерства і відомства. У результаті такого дублювання вся система координації неефективна і уряд не в змозі забезпечувати ефективну комунікацію і координацію органів влади на шляху до Європейського Союзу [2, с. 500-503].

В грудні 2002 р. в Копенгагені на засіданні Європейської Ради було вирішено направити офіційне запрошення на вступ до ЄС 10 країнам, в т.ч. Чеській і Словацькій Республікам [4, с. 551-552].

16 квітня 2003 р. в Афінах була підписана угода про вступ 10 нових країн до Європейського Союзу, серед яких були Чеська і Словацька Республіки. У всіх країнах – кандидатах були проведені референдуми. У Словаччині референдум щодо вступу до ЄС відбувся 16-17 травня 2003р., в якому взяли участь 52,15% населення, з яких 92,46% підтримали вступ до ЄС. Населення ЧР проголосувало за її вступ до Євросоюзу на референдумі 13-14 червня 2003р.: “за” – 77,22%. Участь у референдумі становила 55,21% усіх виборців[11].

З 1 травня 2004 р. Чеська Республіка і Словацька Республіка стали повноправними членами Європейського Союзу.

Таким чином, процес вступу Чехії і Словаччини до Європейського Союзу характеризувався інституційними реформами, значними зусиллями чехів і словаків з виконання копенгагенських критеріїв. Заходи, які здійснювали обидві республіки, явились сильним каталізатором реформування економіки, демократизації політичних інститутів, дотримання прав і свобод людини, прогресивних змін в соціальній сфері. Вступ до Євросоюзу ознаменував перехід до нового етапу розвитку ЧР і СР в межах розширеної Європи, єдиного внутрішнього ринку та політико-правового простору.

Список використаних джерел та літератури

1. Андрейко В.І. Проблеми економічної інтеграції Словацької Республіки до Європейського Союзу / В.І. Андрейко // Наукові записки НаУКМА, 2009.- Т.91. Історичні науки. – С.58-62.
2. Галаган М.О. Досвід Словацької Республіки щодо реалізації Європейської інтеграції / М.О. Галаган // Теорія і практика державного управління: Зб.наук.пр. – Х.: Вид-во ХарРІ НАДУ “Магістр”, 2012. – Вип.4(39). – С.497-503
3. Герасимчук Т.Ф. Країни Центральної Європи в політиці Європейського Союзу (1989-2004 рр.) : Автореф...к.іст.наук/ Т.Ф. Герасимчук. – К., 2005. -24с.
4. Зарубежные страны. Вып. 1: 1998-2003гг.//Автор-составитель Я.М.Бердичевский. – Запорожье: Премьер, 2003. -624с.
5. Иванов И. Расширение Евросоюза: сценарий, проблемы, последствия / И. Иванов // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. -№9. –С.22-33.
6. Кіцила Л.Ю. Зовнішньополітичні аспекти реалізації курсу Чеської Республіки на інтеграцію до Європейського Союзу: Автореф...к.політ.наук. – Львів, 2004. – 23с.
7. Кіш Є. Європа у пошуках ідентичності: Процеси інтеграції країн Центрально-Східної Європи / Є. Кіш // Нова політика. – 2005. - № 8.- С.19-25.
8. Критерии вступления (Копенгагенские критерии// [Електронний ресурс]. – Режим доступу: n-evrope.eu/glossary/term/47).
9. Поведа О.П. Основні проблемні аспекти інтеграції Чеської Республіки до ЄС / О.П. Поведа // Вістник НТТУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. – Вип.3(11).2011. – С.27-31 [Електронний ресурс] - Режим доступу: archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum%20/VKPI_soc/2011-3/Poveda.pdf

10. Страны Центральной и Восточной Европы на пути в Европейский Союз. – М.: Наука, 2002.-206 с.
11. Эштванникова М. Интеграция Словакии и Чехии в Евросоюз / М. Эштванникова // [Электронный ресурс]-Режим доступа : gau.su/observer/#10_2003/10_06.
12. Янчук Л. Європейська інтеграція Словацької Республіки (1993-2004 рр.) / Лариса Янчук // Український історичний збірник. – Вип.11. – 2008. –С.317-324 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: archive.nbuv.ua/portal/soc-gum/uiz/2008-11/31.